

Jacek Rogatko

Astragale z grobów grupy masłomęckiej

Badania wykopaliskowe znajdującego się w Kotlinie Hrubieszowskiej eponimicznego cmentarzyska grupy masłomęckiej — Masłomęcz, stan. 15 — dostarczają wciąż nowych, ważnych poznawczo materiałów. Wśród nich ciekawą kategorię stanowią tzw. astragale. Mianem niniejszym (gr. astragalos, łac. astragalus) określa się charakterystycznego kształtu zwierzęce kości skokowe pochodzące z tylnych kończyn ssaków, najczęściej przeżuwaczy (np. T. Węgrzynowicz 1982, s. 129; B.G. Peters 1986, s. 78).

Astragale, zapewne owcy lub kozy, wystąpiły w dwóch szkieletowych pochówkach ludzkich datowanych na młodszy okres rzymski (ryc. 2, zestawienie). Kość skokowa z grobu 200 była przewiercona na wylot w partii centralnej, w miejscu naturalnego zakłębienia powierzchni stawowej (ryc. 1 a); kostka z grobu 287 nie nosi śladów obróbki¹.

Te mało efektowne zabytki zasługują na poświęcenie im bliższej uwagi, tym bardziej, że odkrycia astragali nie były dotąd szczegółowiej rozpatrywane w literaturze zajmującej się problematyką okresu rzymskiego na obszarze Europy Wschodniej. Zagadkowa jest funkcja tych przedmiotów, wyjaśnienia wymaga również geneza pojawienia się ich nad środkowym Bugiem. Odpowiedź na powyższe kwestie powinna dać analiza źródeł o dość szerokim zakresie chronologicznym i chorologicznym.

Grupa masłomęcka jest najbardziej zbliżona, zwłaszcza w swych późniejszych fazach rozwojowych, do sąsiadującej z nią od wschodu kultury czerniachowskiej (A. Kokowski 1986, s. 84; E. i A. Kokowscy 1987, s. 17; A. Kokowski 1991, s. 201—202). Jednak znaleziska astragali (prawdopodobnie drobnych przeżuwaczy) w tym ugrupowaniu należą do rzadkości. Znane są z nielicznych pochówków ludzkich (ryc. 2, zestawienie). Umieszczane były w nich pojedynczo lub gromadnie — w skupiskach liczących do kilku (?) sztuk. Rejestrowane pojedynczo kości są z reguły powiercone w centrum (ryc. 1 b), czego nie zaobserwowano w egzemplarzach ze skupisk. Znamienne, iż kostki skokowe notuje się w grobach kobiet i dzieci.

Większe ilości astragali owiec lub kóz oraz bydła dokumentowane są na antycznych nekropolach i w warstwach kulturowych greckich miast północnego Nadczar-

nomorza. Zajmujące nas znaleziska, datowane na czas — okres od VI w. p.n.e. do IV w. n.e., zostały ostatnio opracowane przez B.G. Petersa (1986, s. 78—84). Badacz ten przytacza dane świadczące o lokowaniu zestawów kostek głównie w pochówkach dzieci i młodzieży. Ilość astragali była różna. Dla nekropoli pantikapejskiej, w poszczególnych grobach wahała się ona w przedziale od 60 do jednego (B.G. Peters 1986, s. 79).

Kości kładziono zwykle w stosie, w pobliżu szkieletów — przy głowie, nogach czy dłoniach zmarłych. Niekiedy natrafia się na nie w misach lub w koszyku (Fanagoria, cmentarzysko S, grób 50 — B.G. Peters 1986, s. 80).

W warstwach osadniczych astragale zalegały zazwyczaj pojedynczo, wyjątkowo tylko eksplorowano ich skupiska (B.G. Peters 1986, s. 79).

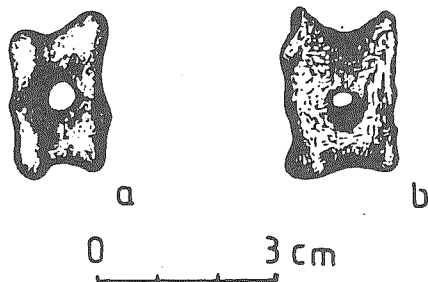
Peters dzieli pozyskane kości skokowe na dwie podstawowe grupy: obrobione oraz pozbawione śladów obróbki. W grupie pierwszej mamy do czynienia z dużą różnorodnością odmian i podtypów (ryc. 3). Astragale bywały szlifowane (ściśnane) z jednej lub wielu stron, posiadały otwory (umieszczane centralnie lub w innych częściach kostki) i nie perforujące na wylot zagłębienia. Na powierzchni niektórych egzemplarzy można rozpoznać wyryte litery greckie (nawet całe imiona), linie, kółka z zaznaczonymi środkami. We wgłębieniach graffiti zachowały się niekiedy ślady czerwonej ochry (B.G. Peters 1986, s. 81—84).

Osobno należy wymienić miniaturowe kopie astragali (B.G. Peters 1986, s. 81), odlewane z brązu (Michajłowka — ryc. 4 a) oraz rzeźbione w chalcedonie (Kercz). Część (?) z nich miała otworki.

Znamy też wyroby unikatowe (B.G. Peters 1986, s. 81—82) — jak kościana łyżeczka z rączką w kształcie dwóch astragali (Bospor), naczynie w formie kości skokowej² (Pantikapej) czy ciężarki gliniane z odcisniętym negatywem astragala (Michajłowka).

Bardzo istotne dla naszych rozważań są odkrycia dokonane na stanowiskach archeologicznych strefy stepowej Eurazji.

Astragale drobnych przeżuwaczy spotyka się już w inhumacjach przedstawicieli kultury grobów jamowych (Nikopol, grób 21 — O. A. Krivcova—Grakova 1962, s. 23;

Ryc. 1. Przewiercone zwierzęce kości skokowe: a — Masłomęcz, stan. 15, grób 200; b — Kriniczki, grób 3. Wg E.A. Symonovič (1960)

Abb. 1. Durchgebohrte tierische Sprungbeine: a — Masłomęcz, Fundstelle 15, Grab 200; b — Kriniczki, Grab 3 Nach E.A. Symonovič (1960)

Рис. 1. Просверлённые астрагалы: а — Масломенч, стоянка 15, погребение 200; б — Кринички, погребение 3. По Е. А. СЫМОНОВИЧ (1960)

cmentarzysko Bereżnowskie II, kurhan 80, grób 2 — I.V. Sinicyn 1960, s. 79) i kultury grobów katakumbowych (Bykowo I, kurhan 15, grób 1 — K.F. Smirnov 1960, s. 211; Welikaja Kamyszewacha, kurhan 2, grób 2 — T.B. Popova 1955, s. 162). Były to zwykle zestawy nieobrobionych (?) kostek, leżące w skupiskach, przy rękach lub głowach zmarłych, głównie dzieci.

Kości skokowe wymieniane są w inwentarzach obiektów przypisywanych zespołom genetycznie związanym z kulturą sauromacką. I tak, w kulturze grobów zrębowych pochówki dzieci zaopatrywano w zestawy astragali baranów oraz krów lokowane przy dłoniach i czaszkach szkieletów (cmentarzysko Bereżnowskie II, kurhan 29, grób 4; kurhan 93, grób 1 — I.V. Sinicyn 1960, s. 43, 95; Bykowo II, kurhan 1, grób 7 — K.F. Smirnov 1960, s. 224). Odkrycia kości skokowych owiec lub kóz i bydła pochodzą z wielu osad kultury andronowskiej (ryc. 6). Przykładowo w Ust-Narymie (Kazachstan) zadokumentowano skupisko 28 astragali baranich, z których 4 były przewiercone przy krawędziach, a w powierzchnię jednego z nich wbito blaszkę brązową (S.S. Černikov 1960, s. 38).

W związku z powyższym, interesująco przedstawiają się wyniki badań cmentarzysk sauromackich, zwłaszcza grupy samaro-uralskiej z VI—IV w. p.n.e. Jak się okazuje, w dwóch grobach mężczyzn odsłonięto: 2 astragale baranie ułożone obok czaszki i kolana (cmentarzysko Uwaskie, kurhan 7, grób 2 — K.F. Smirnov 1975, s. 68) oraz jeden astragal znajdujący się w wykonanej z piaskowca miseczce, odwróconej dnem do góry (Piatimary I, kurhan 6, grób 1b — K.F. Smirnov 1975, s. 24). Podwójny pochówek dziecięcy (Piatimary I, kurhan 4, grób 1 — K.F. Smirnov 1975, s. 17—18) dostarczył łącznie 37 kostek, z których 36 leżało razem z fragmentami porąbanego szkieletu barana, a jedna spoczywała oddzielnie, w pobliżu rzeźbionej łyżeczki kościanej.

Zwyczaj składania astragali do inhumacji ludzkich

można obserwować także na nekropolach scytyjskich. Z naddnieprzańskiej Ukrainy pochodzą kurhanowe pochówki dzieci i dorosłych, datowane na IV—III w. p.n.e., wyposażone m.in. w astragale owiec (Nikopol, kurhan 6 — B.N. Grakov 1962, s. 59, 88; Kiczkas, kurhan 2 — B.N. Grakov 1962, s. 97).

Mogły scyto-sarmackie z I w. p.n.e. — II w. n.e. grupujące się nad dolnym Dnieprem (Zołotaja Bałka) oraz dolnym Dniestrem (Mołoga II) również zawierają zwierzęce kości skokowe. Ich zestawy były częścią inwentarza grobowego dzieci i młodzieży. Leżały czasem w misie glinianej (Mołoga II, grób 4 — A.V. Gudkova, M.M. Fokeev 1982, s. 82) lub przykryte naczyniem odwróconym dnem do góry (Mołoga II, grób 2, pochówek II — A.V. Gudkova, M.M. Fokeev 1982, s. 74). Podkreśliśmy, że w Złotej Bałce zanotowano nie tylko zestaw astragali (grób 2/3, pochówek 2 — M.I. Vjaz'mitina 1972, s. 15) ale i pojedynczy przewiercony egzemplarz (ryc. 7 a), należący prawdopodobnie do osobnika dorosłego (grób 31 — M.I. Vjaz'mitina 1972, s. 35).

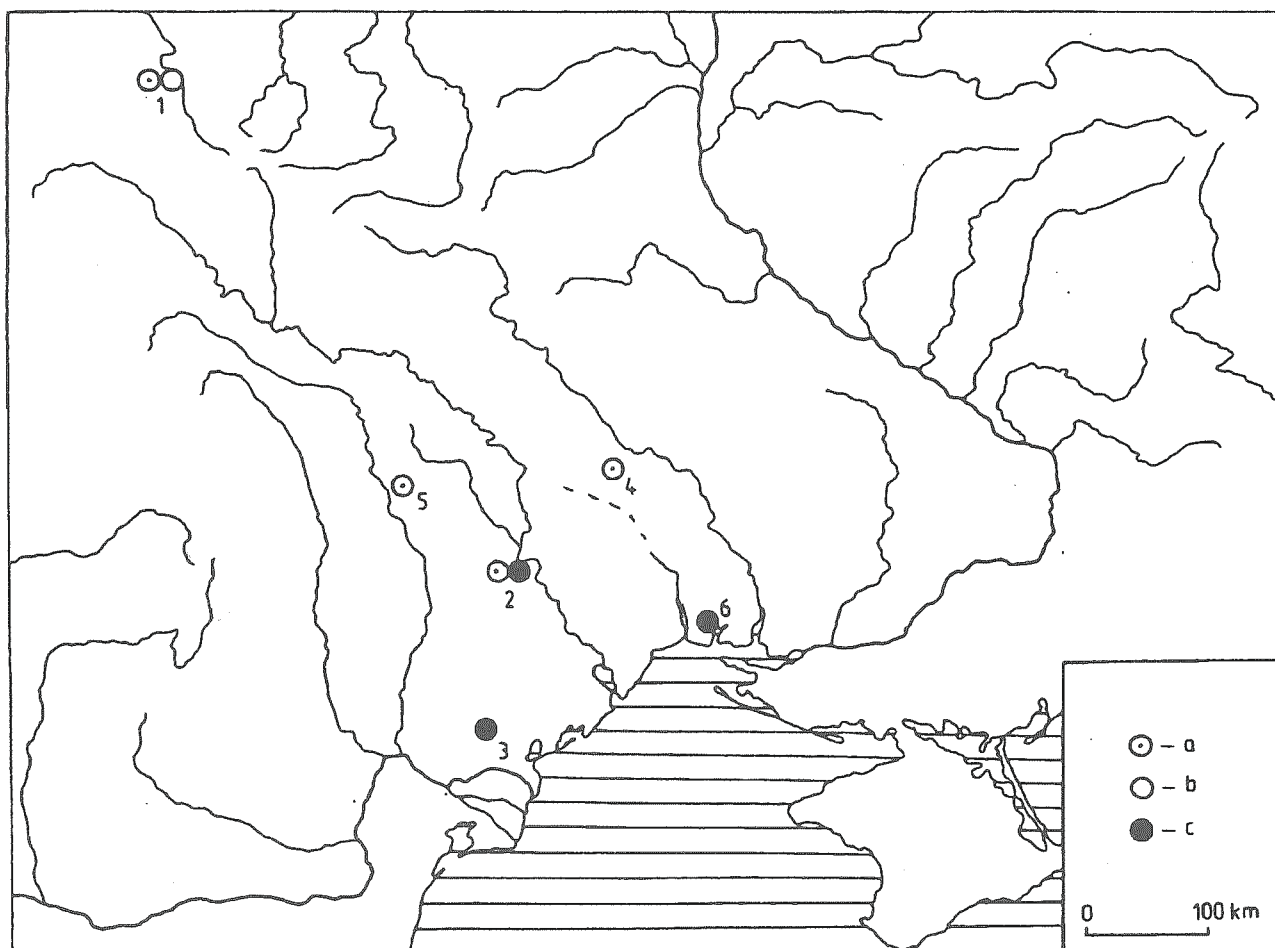
Swoisty dualizm, polegający na deponowaniu w jamach grobowych zarówno zestawów jak i pojedynczych okazów zauważalny jest też na cmentarzysku późnosarmackim (II—III w. n.e.) z Kojuga nad Donem. W grobie dziecka (kurhan 4, grób 45 — V.E. Maksimenko 1970, s. 231) odsłonięto 25 nieobrobionych kostek, podczas gdy pochówek dorosłego mężczyzny (kurhan 4, grób 24 — V.E. Maksimenko 1970, s. 230 ryc. 5:8) zawierał tylko jeden, ścięty z dłuższych stron i przewiercony astragal (ryc. 7 b).

Znaleziska kości skokowych znane są jeszcze z późnosarmackich stanowisk sepulkralnych, rozrzuconych na obszarach zajętych później przez kulturę czerniachowską. Wymienić tutaj warto np. Bokany (zestaw 8 astragali w grobie 15 — G.B. Fedorov 1960, s. 351 tabl. 45:3), Staryje Kukoneszti I i II (pojedyncze okazy w grobach dzieci oraz dorosłych — np. „zarys” 12, grób 2 czy „zyrys” 33 — V.A. Dergačev 1982, s. 93, 116), Ranżewoje (7 kostek owcy lub kozy, z których jedna pokryta była siatką rytych linii, w pochówku nr 21 kobiety i dziecka — E.A. Symonovič 1979, s. 110).

Inną kategorię zabytków związanych z kręgiem scyto-sarmackim stanowią naśladownictwa astragali. Stwierdzono je w grobie III z mauzoleum Neapolu Scytyjskiego (N.N. Pogrebova 1961, s. 164, 191—193) i w grobie I, kurhan 22 z Politotdelskiego nad Wołgą (K.F. Smirnov 1959, s. 296). Były to „zminiaturyzowane” wyobrażenia kości skokowych, wykonane ze szkła (ryc. 4 b) i gagatu, z otworem w partii środkowej. Stanowiły element bogatych naszyjników — odpowiednio — scytyjskiej arystokratki (II—I w. p.n.e.) i dziecka pochodzenia sarmackiego (II—III w. n.e.).

Interesujących znalezisk dostarczyły zespoły kulturowe, egzystujące w strefie leśno—stepowej oraz stepowej Syberii, pozostające pod silnymi wpływami huńsko-sarmackimi.

Szczególne miejsce zajmuje tutaj kultura tasztycka (I w. p.n.e.—IV w. n.e.). W pochówkach ludzkich znad środkowego Jeniseju odsłaniane są duże ilości astragali

Ryc. 2. Odkrycia astragali w grobach ludzkich grupy masłomęczkiej i kultury czerniachowskiej: a — pojedynczy, przewiercony w centrum astragal; b — pojedynczy okaz bez śladów obróbki; c — zestaw nieobrobionych astragali. Uwaga: numer na mapie odpowiada numerowi stanowiska w zestawieniu

Abb. 2. Astragale in menschlichen Gräbern der Masłomęcz-Gruppe und der Czerniachow-Kultur: a — einzelner, im Zentrum durchgebohrter astragal; b — einzelnes Exemplar ohne Bearbeitungsspuren; c — Garnitur unbearbeiteter Astragale. Anmerkung: die Nummer auf der Karte entspricht der Nummer der Fundstelle in der Zusammenstellung

Рис. 2. Открытия астрагалов в погребениях людей масломенчковой группы и черняховской культуры: а — отдельный, просверленный в центре астрагал; б — отдельный экземпляр без следов обработки; с — свод необработанных астрагалов. Примечание: номер на карте отвечает номеру территории в своде

bydłych (rzadziej koni i owiec) dochodzące nawet do 400 egzemplarzy. Składane były zwykle w oddzielnych skupiskach na dnach komór grobowych, także bezpośrednio przy szczątkach ludzkich i zwierzęcych (S.V. Kiselev 1949, s. 258).

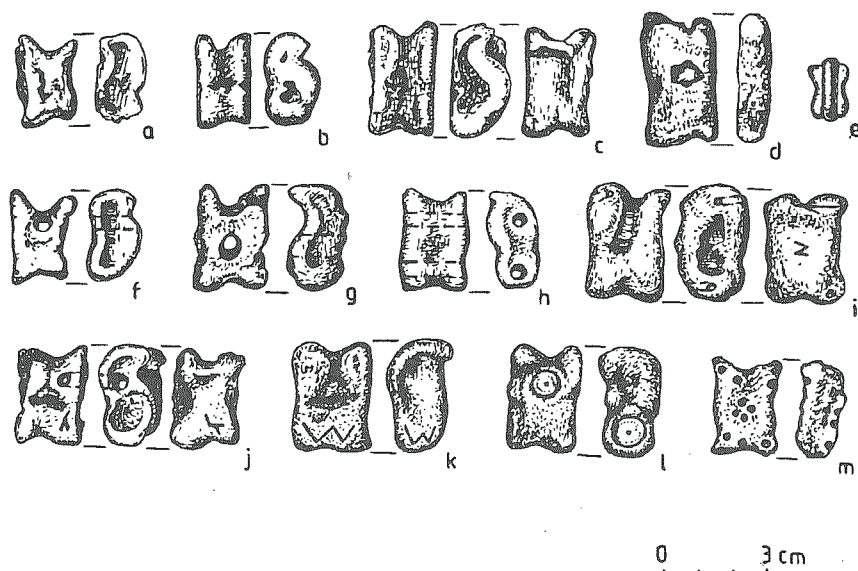
Na osobną wzmiankę zasługuje odkrycie w jednym z grobów (Ujbat, obiekt 11) skrzyni, zawierającej oprócz prochów człowieka, masek, idoli, szkatułkę drewnianą z umieszczonymi wewnątrz: rozrąbanym palcem konia i astragalem barana, na którym wryto tamgę. Oba przedmioty były starannie zawinięte w tkaninę (S.V. Kiselev 1949, s. 257).

Część kości skokowych z nekropoli kultury tasztyckiej nosi ślady obróbki (ryc. 8). Uwidaczniają się one w postaci przykrawędziowych otworów oraz zeszlifowań boków. Na niektórych okazach występują tamgi, okrągłe zagłębienia, kółeczka współśrodkowe i nacinane na skrajach karby (S.V. Kiselev 1949, s. 258—259).

Równie zajmujące są znaleziska sąsiedniej kultury górnoobskiej fazy odincowskiej (II—IV w. n.e.). Na dawnej powierzchni użytkowej cmentarzyska BE XII razem z ceramiką, kośćmi końskimi, przekłutymi zębami i palczkami zwierzęcymi zalegały pojedyncze astragale baranie (ryc. 9 a—b), w tym okazy ze ściętym bokiem czy przewierconym w centrum otworem (M.P. Grjaznov 1956, s. 102).

Unikatowe jest odkrycie dokonane na zachodnim krańcu nekropoli BE XIV. Wypreparowano tam łącznie 143 kości baranie, złożone pierwotnie do ziemi w woreczku. Wśród nich wydzielono m.in. 36 astragali, 6 kości palcowych, główki kości kończyn, fragmenty kości biodrowych (ryc. 9 c—j). Kilka kości skokowych miało boki ścięte z jednej lub obu stron, otwory przy krawędziach oraz karby na brzegach (M.P. Grjaznov 1956, s. 108).

Obecnie zostanie omówiona przypuszczalna funkcja przedstawionych materiałów, przy czym należy od razu

Ryc. 3. Wybór astragali pochodzących z greckich kolonii północnego Nadczarnomorza: a — astragal zeszlifowany z bocznej strony, Feodosija, okres rzymski; b — astragal zeszlifowany z dwóch bocznych stron, osada koło wsi Siemienowka, III—IV w. n.e.; c — astragal zeszlifowany z czterech stron, grodzisko koło wsi Michajłowka, II—III w. n.e.; d — astragal zeszlifowany z dwóch bocznych stron, w górnej części nacięcie lub ślad otworu, Pantikapej, cmentarzysko, VI—V w. p.n.e.; e — astragal obciążony cienką blaszką brązową, Pantikapej; f — astragal przewiercony, zeszlifowany z dwóch bocznych stron, osada koło wsi Siemienowka, III—IV w. n.e.; g — astragal przewiercony, zeszlifowany z dwóch bocznych stron, osada koło wsi Siemienowka, III—IV w. n.e.; h — astragal z dwoma otworami, zeszlifowany z dwóch bocznych stron, Pantikapej; i — astragal zeszlifowany z dwóch bocznych stron, z dwoma otworami i graffiti, Pantikapej, IV—I w. p.n.e.; j — astragal barwiony ochrą, z otworem i graffiti na dwóch stronach, grodzisko koło wsi Michajłowka, II—III w. n.e.; k — astragal zeszlifowany z dwóch bocznych stron, na jednej bocznej i na jednej nieobrobionej stronach — graffiti ze śladami czerwonej farby, Pantikapej, cmentarzysko, VI—V w. p.n.e.; l — astragal zeszlifowany z dwóch bocznych stron, na jednej bocznej i jednej nieobrobionej stronach — graffiti ze śladami czerwonej farby, Pantikapej, cmentarzysko, VI—V w. p.n.e.; m — astragal z dziesięcioma zagłębieniami, Pantikapej. Wg B.G. Peters (1986)

Abb. 3. Astragalauswahl aus den griechischen Siedelländern am Schwarzen Meer (Norden): a — seitens geschliffener Astragal, Feodosija, die römische Zeit; b — an beiden Seiten geschliffener Astragal, Siedlung in der Nähe des Dorfes Siemienowka, II.—IV. Jh. u.Z.; c — an vier Seiten geschliffener Astragal, Burg in der Nähe des Dorfes Michajłowka, II.—III. Jh. u.Z.; d — an zwei Seiten geschliffener Astragal, im oberen Teil ein Schnitt bzw. Lochspur, Pantikapej, Gräberfeld, VI.—V. Jh. v.u.Z.; e — mit dünnem Bronzeblech überzogener Astragal, Pantikapej; f — durchgebohrter Astragal, an zwei Seiten geschliffen, Siedlung in der Nähe des Dorfes Siemienowka, III.—IV. Jh. u.Z.; g — durchgebohrter, an zwei Seiten geschliffener Astragal, Siedlung in der Nähe des Dorfes Siemienowka, III.—IV. Jh. u.Z.; h — Astragal mit zwei Löchern, an zwei Seiten geschliffen, Pantikapej; i — an zwei Seiten geschliffener Astragal mit zwei Löchern und Graffiti, Pantikapej, IV.—I. Jh. v.u.Z.; j — mit Ocker gefärbter Astragal mit Loch und Graffiti an zwei Seiten, Siedlung in der Nähe des Dorfes Michajłowka, II.—III. Jh. u.Z.; k — an zwei Seiten geschliffener Astragal, auf einer davon und auf einer unbearbeiteten Seite — Graffiti mit roten Farbspuren, Pantikapej, Gräberfeld, VI.—V. Jh. u.Z.; l — an zwei Seiten geschliffener Astragal, auf einer davon und auf einer unbearbeiteten Seite — Graffiti mit roten Farbspuren, Pantikapej, Gräberfeld, VI.—V. Jh. v.u.Z.; m — Astragal mit zehn Vertiefungen, Pantikapej. Nach B.G. Peters (1986)

Рис. 3. Избранные астрагалы, происходившие из греческих колоний южного Причерноморья: а — астрагал, ошлифованный с боковой стороны, Феодосия, римский период; б — астрагал, ошлифованный с двух сторон, поселение около села Семёновка, III—IV вв. д.н.э.; в — астрагал, ошлифованный с четырёх сторон, городище около села Михайловка, II—III вв. н.э.; д — астрагал, ошлифованный с двух боковых сторон, в верхней части нарез или след отверстия, Пантикапей, могильник, VI—V вв. д.н.э.; е — астрагал обвёрнутый тонкой пластинкой из бронзы, Пантикапей; ф — астрагал просверленный с двух боковых сторон, поселение около с. Семёновка, III—IV вв. н.э.; г — астрагал ошлифованный с двух сторон, поселение около села Семёновка, III—IV вв. н.э.; h — астрагал с двумя отверстиями, ошлифованный с двух боковых сторон, Пантикапей; i — астрагал, ошлифованный с двух боковых сторон, с двумя отверстиями и граффити, Пантикапей, IV—I вв. д.н.э.; j — астрагал, крашенный охрой, с отверстием и граффити по двум сторонам, городище около села Михайловка, II—III вв. н.э.; k — астрагал, ошлифованный с двух боковых сторон, по одной боковой и по одной необработанной сторонам — граффити со следами красной краски, Пантикапей, могильник, VI—V вв. д.н.э.; l — астрагал, ошлифованный с двух боковых сторон, по одной боковой и одной необработанной сторонам — граффити со следами красной краски, Пантикапей, могильник, VI—V вв. д.н.э.; m — астрагал с десятью углублениями, Пантикапей. По Б.Г. Петерс (1986)

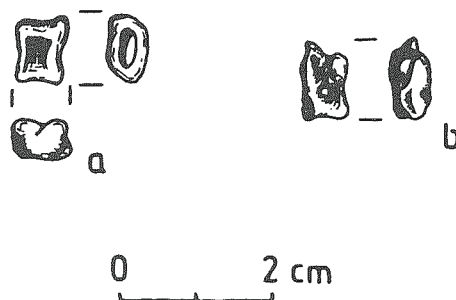
zaznaczyć, iż jest to problem złożony, ciągle jeszcze dyskusyjny, w opracowaniach nierzadko traktowany ogólnikowo lub wręcz pomijany.

Najpowszechniejsze wydaje się przeznaczenie astragali do gry. W starożytnej Grecji i jej koloniach popularna była zabawa tymi kostkami, uprawiana zwłaszcza przez dzieci i młodzież (B.G. Peters 1986, s. 78–80; V. Hrubý 1957, s. 170 — tam dalsza literatura). Wyróżnić można gry o charakterze zręcznościowym — np. podrzucanie do góry i łapanie tylną stroną dłoni 5 astragali, czy ciskanie nimi w narysowany na ziemi okrąg lub wygrzebany dołek w celu wybicia stamtąd astragali przeciwnika, które zabierał zwycięzca. Znane były również gry hazardowe. Najprostsza, zwana „para — nie para” polegała na odgadnięciu czy współzawodnik trzyma w ręku parzystą czy nieparzystą liczbę kości. Inne gry losowe, posiadające bardzo wiele kombinacji, z których każda miała własną nazwę, prowadzono 4 astragalami z oznaczonymi „cenami” 4 płaszczyzn (dwie krótkie przeciwległe strony nie były cechowane, gdyż kość nie mogła się na nich zatrzymać).

Do gry używano zarówno kostek „surowych” (wyróżnikiem był już sam różnorodny wygląd poszczególnych stron) jak i specjalnie obrabianych (V. Hrubý 1957, s. 170; B.G. Peters 1986, s. 81). Boki astragali szlifowano dla pewniejszego ich przywierania podczas upadku na płaską powierzchnię i dla ich stabilniejszego położenia przy wybijaniu. Tę ostatnią właściwość uzyskiwano też poprzez obciążanie okazów blachami brązowymi lub zalewanie nawierconych w kościach dziurek ołowiem³. Zwiększenie wagi kostki było także pożądane przy produkcji „bitek”, którymi podczas gry uderzano w inne astragale. Część perforujących na wylot otworów mogło służyć do przeciągania przez nie sznurka (rzemyka). W ten sposób zestawy do gry byłyby przechowywane i chronione przed zgubieniem. „Oczka” oraz zagłębienia ryte na powierzchniach kostek oznaczają „ceny” poszczególnych stron, prawdopodobnie rodzajem cechowania są wydrapane linie, litery i całe słowa (B.G. Peters 1986, s. 81–83).

Astragale stosowano do gry także w innych kulturach, nieraz wzajemnie bardzo odległych. Badacze radzieccy znajdujące w pochówkach czy na osadach kości skokowe nazywają często „alczikami” lub „babkami”, czyli kośćmi do gry. W literaturze radzieckiej zestawy astragali przynależne do kultur grobów jamowych, katakumbowych⁴, zrębowych, kultury andronowskiej, scytyjskiej, sarmackiej i czerniachowskiej raczej powszechnie uznawane są za komplety do gry lub ogólnie zabawki (np. I.V. Sinicyn 1960, s. 43, 79; O.A. Krivcova-Grakova 1962, s. 13; S.S. Černikov 1960, s. 29, 56, 62; B.N. Grakov 1962, s. 88; M.I. Vjaz'mitina 1972, s. 152; V.E. Maksimenko 1970, s. 231; E.A. Symonovič, N.M. Kravčenko 1983, s. 39). We wszystkich tych zespołach powtarza się lokowanie kości skokowych głównie w grobach dzieci.

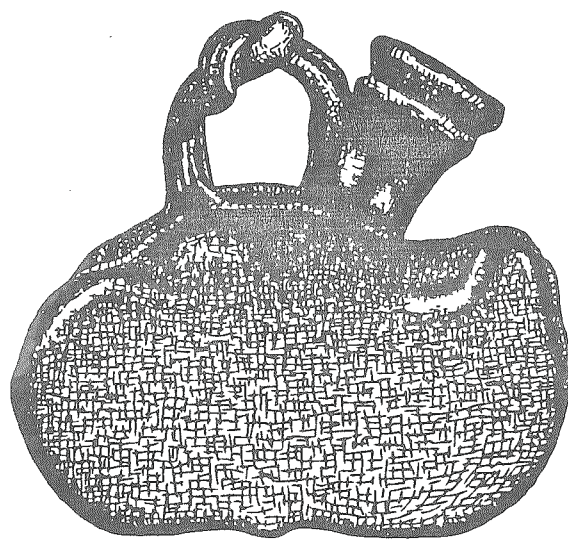
Jako przedmioty używane do gry interpretuje się astragale z cmentarzysk kultury taszyckiej i górnoońskiej (S.V. Kiselev 1949, s. 258; E.B. Badeckaja 1981, s. 63; M.P. Grjaznov 1956, s. 108). Na kostkach widnieją

Ryc. 4. Miniaturowe naśladownictwa kości skokowych: a — brązowa zawieszka z otworem, grodzisko koło wsi Michajłowka, I—II w. n.e.; b — szklany paciorek, grób III, mauzoleum Neapolu Scytyjskiego, II—I w. p.n.e. Wg B.G. Peters (1986) i N.N. Pogrebova (1961)

Abb. 4. Miniaturhafte Nachahmungen der Sprungbeine: a — bronzenener Anhänger mit Loch, Siedlung in der Nähe des Dorfes Michajlowka, I.—II. Jh. u.Z.; b — Glasperle, Grab III, Mausoleum des skythischen Neapels, II.—I. Jh. v.u.Z. Nach B.G. Peters (1986) und N.N. Pogrebova (1961)

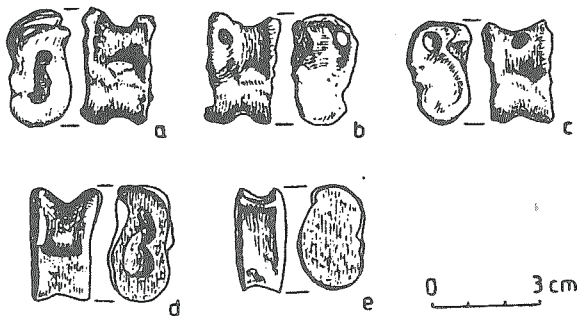
Рис. 4. Минатюрные модели настрагалов: а — бронзовая подвеска, городище около с. Михайловка, I—II в. н.э.; б — стеклянная бусина, погребение III, мавзолей скифский Неапол, III—I в. д.н.э. По Б.Г. Петерс (1986) и Н.Н. Погребова (1961)

Ryc. 5. Czarno-firnisowane gliniane naczynie greckie wzorowane kształtem na zwierzęcej kości skokowej, V w. p.n.e. Wg K. Krysiaka (1949)

Abb. 5. Schwarzes Firnistongefäß mit Sprungbeinform, V. Jh. v.u.Z. Nach K. Krysiak (1949)

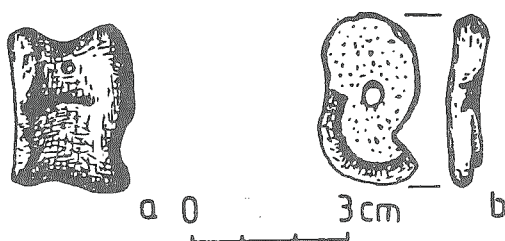
Рис. 5. Чёрно-фирнисованный глиняный греческий сосуд, подражающий формой астрагал. V в. д.н.э. По К. Крысиаке (1949)

Ryc. 6. Astragale drobnych przeżuwaczy odkryte na osadach kultury andronowskiej: a—c — Ust—Narym; d—e — Trusznikowo. Wg S.S. Černikov (1960)

Abb. 6. Astragale kleiner Wiederkäuer auf den Siedlungen der Andronowo-Kultur: a—c — Ust—Narym; d—e — Trusznikowo. Nach S.S. Černikov (1960)

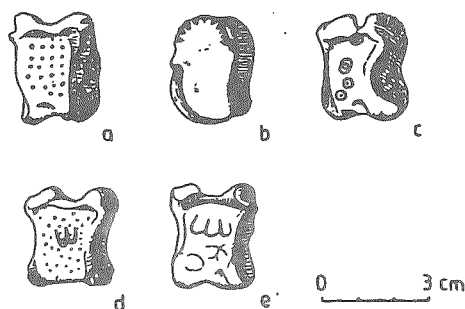
Рис. 6. Астрaгалы мелких жвачных, открытые в поселениях андроновской культуры: а-с — Усть—Нарым; d-e — Трушниково. По С.С. Черникову (1960)

Ryc. 7. Zawieszki wykonane ze zwierzęcych kości skokowych: a — Złotaja Balka, grób 31, I w. n.e.; b — Kojug, kurhan 4, grób 24, II—III w. n.e. Wg M.I. Vjaz'mitina (1972) i V.E. Maksimenko (1970)

Abb. 7. Anhänger aus tierischen Sprungbeinen: a — Zolotaja Balka, Grab 31, I. Jh. u.Z.; b — Kojug, Grabhügel 4, Grab 24, II.—III. Jh. u.Z. Nach M.I. Vjaz'mitina (1972) und V.E. Maksimenko (1970)

Рис. 7. Подвески сделанные из настрaгалов: а — Золотая Балка, погребение 31, I в. н. е.; б — Койсуг, курган 4, погребение 24, II—III вв. н.э. По М.И. Вязмитина (1972) и В.Е. Максименко (1970)

Ryc. 8. Obrobione astragale z grobów ludzkich kultury tasztyckiej. Wg S.V. Kiselev (1949). Uwaga: skala ryciny przybliżona

Abb. 8. Bearbeitete Astragale aus menschlichen Gräbern der Tashtyker — Kultur. Nach S.V. Kiselev (1949). Anmerkung: Maßstab der Abbildung genähert

Рис. 8. Обработанные астрaгалы из человеческих погребений таштыцкой культуры. По С.В. Киселеву (1949). Примечание: масштаб рисунка приближённый.

niewątpliwe „ceny” stron w postaci współśrodkowych kółeczek, punktów oraz karbów na krawędziach, których suma stanowi nierzadko wielokrotność cyfry 3 (ta ostatnia obserwacja dotyczy kultury górnoobskiej — M.P. Grjaznov 1956, s. 108).

W tym miejscu wypada zwrócić uwagę na analogie w sposobie obróbki kości do gry pochodzących z różnych epok i terenów. Szlifowanie powierzchni, znakowanie kółkami z zaznaczonymi środkami, punktami, obciążanie metalem, nawiercanie świadczą o paralelnym rozwoju tych samych zastosowań i podobnych pomysłów wśród wielu ludów Eurazji.

Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że nie wszystkie znaleziska astragali mogą być łączone jedynie z rozrywką. Wiadomo, iż w Grecji i jej koloniach kości skokowe wykorzystywano do wróżenia (B.G. Peters 1986, s. 78, 80; R. Graves 1974, s. 76, 78 przyp. 3, s. 177 przyp. 3).

S.V. Kiselev (1949, s. 258) omawiając materiały kultury tasztyckiej, wysunął hipotezę, że część astragali z grobów (chodziło mu zapewne o egzemplarze nieobrobione) mogła stanowić przechowane partie ciał zwierząt przyniesionych na ofiarę lub zjedzonych w trakcie tryzny. Specjalną rolę kości skokowych w tej kulturze potwierdza złożenie jednej w szkatułce ustawionej razem z przedmiotami kultowymi oraz znakowanie niektórych okazów tamgami, obrazującymi pokrewieństwo rodowe. Nieco zbliżona sytuacja występuje w kulturze górnoobskiej, gdzie astragale znajdowane są wraz z pozostałościami ucht pogrzebowych i wyrobami o charakterze ofiarnym (np. zawieszki, groty strzał, naczynia). Cytowane odkrycie skupiska kości i astragali baranich może świadczyć o chęci uchronienia tych rzeczy (użytych w celach kultowych) przed profanacją. Wydaje się, że w obu wymienionych ugrupowaniach kości skokowe służyły m.in. do wróżb czy rytualnych gier (?) dokonywanych podczas ceremonii pogrzebowych.

Blizsze nam geograficznie stanowiska również dostarczają ciekawych obserwacji. Na scytyjskiej nekropoli Kiczkas (kurhan 2), w pochówku kobiety (?) zarejestrowano astragal i żebra owcy, spoczywające przy czaszce zmarłej (B.N. Grakov 1962, s. 97). Powstaje kwestia — dlaczego z kończyny zwierzęcej wydzielono akurat kość skokową i połączono ją z innymi szczątkami przeżuwacza?

Trudne do wyjaśnienia znaleziska pochodzą z obszaru kultury czerniachowskiej. Zagadkowy jest zwłaszcza powód umieszczenia astragali i zębów zwierzęcych (!) na biodrze oraz dłoni jednego z pochowanych (Cholmskoje, grób 14). Innym razem kości skokowe odłożono w inhumacji dorosłej kobiety (Bałcatty II, grób 3). Nie jest to chyba zestaw do gry, gdyż płeć piękna raczej nie oddawała się tego typu zajęciom na obszarach Barbaricum (gry były domeną dzieci i mężczyzn). Możliwe, że w tym przypadku mamy do czynienia z kośćmi wróżebnymi (por. też E.A. Symonovič, N.M. Kravčenko 1983, s. 39).

O pozautilitarnej roli astragali świadczy używanie ich jako zawieszek—amuletów. Hellenowie (i inne ludy?) wierzyli w moc apotropeiczną kości skokowych, które miały odwracać uroczne spojrzenie, będąc jednocześnie symbolem powodzenia oraz talizmanem szczęścia — stąd produkcja

naczyni i innych przedmiotów z wyobrażeniem astragala (B.G. Peters 1986, s. 81). Ludność antycznych miast północnego Nadczarnomorza nosiła prawdopodobnie głównie miniaturowe naśladownictwa kostek, robione z różnych surowców. Ze zwyczajem takim spotykamy się także nawet nad Wołgą w Polittotdatskom (były to zapewne importy z warsztatów greckich rzemieślników). Z reguły jednak, na terenie Barbaricum, zajętym przez kultury scyto-sarmackie i kulturę czerniachowską stosowano jako wisiorki odpowiednio spreparowane „oryginalne” kości skokowe drobnych przeżuwaczy (Zołotaja Bałka, grób 31; Kojug, kurhan 4, grób 24; Małaeszy, grób 28 i 37; Kriniczki, grób 3; Bałcaty II, grób 11).

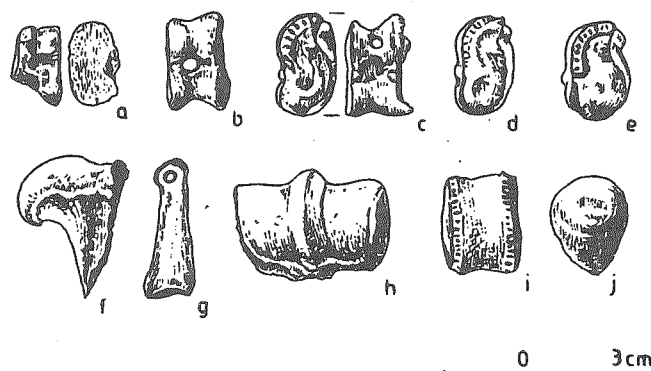
Dochodzimy wreszcie do pytania postawionego na wstępie: jakie było przeznaczenie kości skokowych znalezionych w Masłomęczu, stan. 15?

Odpowiedź ułatwiają określenia płci i wieku zmarłych, pochowanych razem z astragalami. Wiemy, że kostkę bez śladów obróbki zanotowano w grobie dziecka (nr 287). Logiczne wydaje się, że była to zabawka, element gry dziecięcej. Kostki do gry nie musiały być obrabiane, znane są też przykłady odkrycia w pochówku tylko jednego egzemplarza (np. cmentarzysko w Pantikapeju).

Astragal nawiercony zalegał razem ze szkieletem kobiety (grób 200). Kostkę tego rodzaju używano do gry oraz jako zawieszki. W otworze nie stwierdzono śladów ołowiu⁵ (pewność można mieć jednak dopiero po przeprowadzeniu analiz metalograficznych). Wolno więc przypuszczać, iż dziurka nie służyła do zalania metalem, ale do przewleczenia sznurka czy rzemienia. Zadokumentowane astragale w pochówku kobiety wskazywałyby raczej na jego funkcję amuletu-zawieszki. Hipotezę tę uprawdopodobnia obecność w wyposażeniu grobowym innych wisiorków wykonanych z surowca pochodzenia zwierzęcego — róży rogu jelenia i kła dzika.

Niejasna jest geneza pojawienia się astragali w grupie masłomęckiej. Pewne supozycje można wysuwać w odniesieniu do okazu z grobu 200. Inwentarz obiektu uznać wypada za typowo sarmacki (faza C₂ okresu rzymskiego). W powyższym kontekście trzeba zwrócić uwagę na fakt, że w sąsiedniej kulturze czerniachowskiej kości skokowe były składnikiem pochówków o sarmackim typie wyposażenia (Bałcaty II, grób 3 i 11 — G.B. Fedorov, M.S. Rośal 1981, s. 95—96, 98; Chołmskoje, grób 14 — A.V. Gudkova, M.M. Fokeev 1984, s. 63, 84—85) lub wystąpiły na cmentarzyskach na których dokumentowano znaczące wpływy koczowników (Małaeszy — np. G.B. Fedorov 1960, s. 87; E.A. Rikman 1966, s. 86—87; V.V. Sedov 1979, s. 86 tabela 7; Kriniczki — Gh. Diaconu 1966, s. 364 przyp. 37). Pamiętając o dawnych tradycjach lokowania astragali w inhumacjach nomadów, założyć można, iż kości skokowe w kulturze czerniachowskiej⁶ i w grupie masłomęckiej są jednym z wyznaczników penetracji Sarmatów.

Jeśli jednak chodzi o grób 287, datować należy go na fazę C₁ okresu rzymskiego, gdy w grupie masłomęckiej silnie uwidaczniają się wpływy kultury wielbarskiej, brak natomiast „elementów” sarmackich (np. A. Kokowski 1987, s. 22; tenże 1991, s. 188, 200). Autorowi niniejszego

Ryc. 9. Zabytki kultury górnoobskiej, datowane na fazę odincowską: a—b — astragale z dawnej powierzchni użytkowej nekropolii BE XII; c—j — astragale i inne kości baranie znalezione w jamie na skraju cmentarzyska BE XIV. Wg M.P. Grjaznov (1956)

Abb. 9. Funde der Oberobkultur, in die Odincovo — Phase datiert: a—b — Astragale aus ehemaliger Nutzfläche der Nekropole BE XII; c—j — Astragale und andere Hammelknochen in einer Grube am Rand des Gräberfeldes BE XIV gefunden. Nach M.P. Grjaznov (1956)

Рис. 9. Памятники верхнеобской культуры, датированные одиновской фазой: а-в — астрагалы с бывшей используемой поверхности некрополя BE XII; с-ж — астрагалы и другие кости барана, найденные в ямке на краю могильника BE XIV. По М.П. Грязнову (1956)

artykułu nie są znane znaleziska astragali z obszaru zajmowanego przez zespół wielbarski. W tym przypadku trzeba więc liczyć się z niezależnym, „miejscowym” pomysłem przystosowania zwierzęcej kostki do gry.

ZESTAWIENIE

Zestawienie znalezisk astragali z cmentarzysk grupy masłomęckiej (nr 1) i kultury czerniachowskiej (numery 2—6).

1. Masłomęcz, stan. 15, woj. Zamość

Grób 200 (szkieletowy, kobieta):

2 lepiące naczynia gliniane, 2 fibule — srebrna i brązowa, 41 paciorków szklanych i bursztynowych, 10 wisiorków ośmiokształtnych z bursztynu, 10 wisiorków wiaderkowatych z brązu, 9 wisiorków parasolkowatych z brązu, srebrny wisior w kształcie cykady, zausznicza z brązu, wisior z brązu opasany z pestką w środku, 3 zestawy po trzy miniaturowe kluczy z brązu na kółkach, kółko z brązu, spiralna zawieszka z brązu, pręt z brązu, żelazna zatyczka do przędzy, fragment igły brązowej, moneta brązowa z przewierconym otworem (Antonin Pius?), muszla kauri, szabla dzika z otworem, zawieszka z róży rogu jelenia, 5 przesiłków glinianych, bryłka wosku lub żywicy. Przewiercony astragal zalegał bezpośrednio na szkielecie ludzkim (?).

Grób 287 (szkieletowy, dziecko):

2 fibule brązowe, 114 paciorków szklanych, grzebień rogowy. Astragal pozbawiony śladów obróbki spoczywał w obrębie klatki piersiowej szkieletu.

Literatura: A. Kokowski 1991, s. 155 (grób 200).

2. Bałcaty II, rej. Kriuljany, Mołdawia

Grób 3 (szkieletowy, kobieta 30 lat):

1 lepiące, 2 toczące naczynia gliniane, 2 fibule brązowe, 59 paciorków szklanych i bursztynowych, przesiłki gliniane. 4 astragale baranie znalezione na dnie jamy grobowej.

Grob 11 (szkieletowy, kobieta (?) i dziecko):

wypełnisko obiektu — fragmenty amfor, toczonych i lepionych naczyń; dno grobu — 1 toczone, 3 lepiące naczynia gliniane, 16 paciorków kościanych, 1 szklany, fragmenty przedmiotów żelaznych (części wiadra?), 3 nity brązowe, okucie (?) brązowe, gwóźdź brązowy, kółko brązowe, kulki (?) z brązu, kamień z otworem, 3 muszle morskie, fragment przesiłki glinianej.

Przewiercony astragal wystąpił na spągu jamy grobowej.

Literatura: G.B. Fedorov, M.S. Rošal 1981, s. 93, 95—98.

3. Cholmskoje, rej. Arciz, Ukraina

Grob 14 (szkieletowy):

8 naczyń glinianych, kubek szklany, sprzączki brązowa i srebrna, grzebień rogowy.

Na kościach biodra oraz prawej ręki zmarłego leżały 2 astragale i 3 zęby owcy.

Literatura: A.V. Gudkova, M.M. Fokeev 1984, s. 63.

4. Kriniczki, rej. Bałty, Ukraina

Grob 3 (szkieletowy; dziecko):

2 ułamki łańcuszka żelaznego, paciorki szklane.

Przewiercony astragal barani odsłonięto w części południowej dna grobu (w okolicy nóg (?) zetkniętego szkieletu).

Literatura: E.A. Symonovič 1960, s. 250, 252.

5. Malaeszy, rej. Ryszkany, Mołdawia.

Grob 28 (ciałopalny, popielnica gliniana; dziecko):

Przewiercony astragal barana zlokalizowano obok rozbitej popielnicy.

Grob 37 (szkieletowy, kobieta (?)):

12 paciorków szklanych, okucie (?) brązowe.

Przewiercony astragal barana wystąpił na prawo od czaszki zmarłej.

Literatura: G.B. Fedorov 1960 a, s. 276, 283—284.

6. Wiktorowka, rej. Berezany, Ukraina.

Zestaw astragali owcy lub kozy zadokumentowano w jednym z pochówków szkieletowych (dziecka?) odkrytych na tym cmentarzystku.

Literatura: E.A. Symonovič 1967, s. 215.

Przypisy

¹ Informacje dotyczące astragali z grobów grupy masłomęckiej uprzejmie udostępnił autorowi dr A. Kokowski.

² Analogiczne naczynie gliniane, kształtem wzorowane na kości skokowej jelenia (ryc. 5) pochodzi ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie (K. Krysiak 1949).

³ Zalanie metalem nawierconych w odpowiednich miejscach otworów mogło również powodować częstsze padanie astragala na wybraną stronę (B.G. Peters 1986, s. 83). Tak zapewne fałszowano kości.

⁴ Ciekawe, że z pochówków tej kultury znane są też innego rodzaju kości do gry. Miały one kształt sześciąt ewentualnie „ziaren kawy”, na poszczególnych stronach okazów ryte były żłobki i owalne zagłębienia (T.B. Popova 1955, s. 171, 173; O.A. Krivcova—Grakova 1962, s. 18, 31). Jeden zestaw, składający się z 5 sztuk, pokryty był czerwoną ochrą (T.B. Popova 1955, s. 171, 173).

⁵ Na ziemiach polskich pierwsze (zresztą jak się zdaje nieliczne) znaleziska obciążonych ołowiem astragali datowane są dopiero na okres wczesnego średniowiecza (J. Kostrzewski 1949, s. 455—456). Efektownych odkryć tego typu dokonano natomiast podczas eksploracji bogato wyposażonych pochówków ludzkich X-wiecznej Rusi. W słynnej Czarnej Mogile i w grobie pod Dziesięciną Cerkwią natrafiono na liczące przeszło 100 sztuk zestawy baranich kości skokowych, z których część miała otwory zalane ołowiem (B.A. Rybakov 1949, s. 27, 43).

⁶ Analiza rozrzutu znalezisk kości skokowych w kulturze czerniachowskiej dowodzi, że koncentrują się one głównie w międzyrzeczu Dniestru i Prutu (ryc. 2). Nie jest więc chyba kwestią przypadku, iż właśnie osady mołdawski datowane na VI—VII w. n.e. dostarczyły licznych odkryć astragali owiec, świń a nawet koni. Dolne partie okazów pokrywane były czasem siatką rytym linii, a otwory znajdowały się w ich górnej lub środkowej części (E.A. Rikman, I.A. Rafalovič, I.G. Chynku 1971, s. 116; I.A. Rafalovič, N.V. Golceva 1981, s. 130 ryc. 5:8). W obiekcie mieszkalnym nr 4 z Braneszty II wyróżniono natomiast dwa przewiercone naśladownictwa kości skokowych, starannie wykonane z piaszkowca (G.B. Fedorov 1960, s. 300, 303). Razem z nimi ujawniono fragmenty glinianych statuetek konia lub barana (G.B. Fedorov 1960, s. 301). Takie figurki zwierząt uznawane są za rezultat oddziaływań alańskich (W. Szymański 1973, s. 33). Zapewne astragale i ich „modele” także można wywieść z tego kręgu kulturowego.

Powracając do kultury czerniachowskiej, podkreślić trzeba, że pojawienie się w jej grobach astragali mogło być również efektem wpływów antycznych kolonii nadczarnomorskich (prawdopodobnie jest to zwłaszcza w odniesieniu do cmentarzyska Wiktorowka — por. E.A. Symonovič 1967, s. 235).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Badeckaja E.B.

1981 *Malij taštykskij sklep na rečke Dal'naja Čeja*, „Kratkije soobščenijsa”, t. 167, s. 59—65.

Černikov S.S.

1960 *Vostočnyj Kazachstan v epochu bronzy*, MIA, t. 88.

Dergačev V.A.

1982 *Materiale raskopok archeologičeskoj ekspedicii na Srednem Prute (1975—1976 gg.)*, Kišinev.

Diaconu Gh.

1966 *Spätsarmatische Elemente in der Sintana de Mures-Tschernjachow Kultur*, „Dacia”, t. 10, s. 357—364.

Fedorov G.B.

1960 *Naselenie prutsko-dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačel'ie n.e.*, MIA, t. 89.

1960a *Malaeštiskij mogil'nik*, MIA, t. 82, s. 253—302.

Fedorov G.B., Rošal M.G.

1981 *Raskopki černjachovskogo mogil'nika u s. Balcata*, (w:) *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii (1974—1976 gg.)*, Kišinev, s. 89—106.

Grakov B.N.

1962 *Skifskie pogrebenija na Nikopol'skom kurgannom pole*, MIA, t. 115, s. 56—113.

Graves R.

1974 *Mity greckie* (wyd. III), Warszawa.

Grjaznov M.P.

1956 *Istorija drevnich plemen Verchnej Obi po raskopkam bliz s. Bol'saja Rečka*, MIA, t. 48.

Gudkova A.V., Fokeev M.M.

1982 *Poselenie i mogil'nik rimskogo vremeni Mologa II*, (w:) *Pamjatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v severo-zapadnom Pričernomor'e*, Kiev, s. 55—113.

1984 *Zemledeľcy i kočevniki v nizov'jach Dunaja I—IV vv. n.e.*, Kiev.

Hrubý V.

1957 *Slovanské kostněné předměty a jejich výroba na Moravě*, „Památky Archeologické”, R. XLVIII, s. 118—217.

Kiselev S.V.

1949 *Drevnjaja istorija Južnoj Sibiri*, MIA, t. 9.

- Kokowsky E. i A.
1987 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w mikroregionie pomiędzy Huczwą, Bugiem i Bukową, Zamość.*
- Kokowski A.
1986 *Zagadnienie interpretacji kulturowej materiałów typu Masłomęcz*, (w:) *Zachodnia strefa osadnictwa kultury czerniachowskiej*, Lublin, s. 71—90.
1987 *Chronologia grupy masłomęckiej*, (w:) *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Streszczenia referatów*, Lublin, s. 21—22.
1991 *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Lublin.
- Kostrzewski J.
1949 *Kultura prapolska* (wyd. II), Poznań.
- Krivcova—Grakova O.A.
1962 *Pogrebenija bronzovogo veka i pedskifskogo vremeni na Nikopol'skom kurganном pole*, MIA, t. 115, s. 5—55.
- Krysiak K.
1949 *Kość skokowa jelenia jako wzór w ceramice starożytnej Grecji*, „Sprawozdania P. M. A.” t. 2, z. 1—4, s. 41—43.
- Maksimenko V.E.
1970 *Sarmatskie pogrebenija v del'te Dona*, „Sovetskaja archeologija”, t. 2, s. 224—232.
- Peters B.G.
1986 *Kostoreznoe delo v antičnych gosudarstvach Severnogo Pričernomor'ja*, Moskwa.
- Pogrebova N.N.
1961 *Pogrebenija v Mavzolee Neapolja Skifskogo*, MIA, t. 96, s. 103—213.
- Popova T.B.
1955 *Plemena katakombnoj kul'tury*, Moskwa.
- Rafalovič I.A., Golceva N.V.
1981 *Ranneslavjanskoe poselenie V—VII vv. Dančeny*, (w:) *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii (1974—1976 gg.)*, s. 125—140, Kišinev.
- Rikman E.A.
1966 *Pozdnie Sarmaty Dnestrovsko—Dunajskogo meždureč'ja*, „Sovetskaja etnografija”, t. 1, s. 68—88.
- Rikman E.A., Rafalovič I.A., Chynku I.G.
1971 *Očerki istorii kul'tury Moldavii (II—XIV vv.)*, Kišinev
- Rybakov B.A.
1949 *Drevnosti Černigova*, MIA, t. 11, cz. I, s. 7—93.
- Sedov V.V.
1979 *Proischoždenie i rannaja istorija Slavian*, Moskwa.
- Sinicyn I.V.
1960 *Drevnie pamjatniki v nizov'jach Eruslana (po raskopkom 1954—1955 gg.)*, MIA, t. 78, cz. II, s. 10—168.
- Smirnov K.F.
1959 *Kurgany u sel Ilovatka i Politotdel'skoe Stalingradskoj oblasti*, MIA, t. 60, cz. I, s. 206—322.
1960 „Bykovskie kurgany”, MIA, t. 78, cz. II, s. 169—268.
1975 *Sarmaty na Ilike*, Moskwa.
- Symonovič E.A.
1960 *Pamjatniki černjachovskoj kul'tury v s. Krinički*, MIA, t. 82, s. 239—252.
1967 *Itogi issledovanija černjachovskich pamjatnikov v Severnom Pričernomer'e*, MIA, t. 139, s. 205—237.
1979 *Koblevskij i Ranževskij mogil'niki okolo g. Odessy*, (w:) *Mogil'niki černjachovskoj kul'tury*, Moskwa, s. 63—111.
- Symonovič E.A., Kravčenko N.M.
1983 *Pogrebal'nye obrjady plemen černjachovskoj kul'tury*, *Archeologija SSSR, Svod archeologičeskich istočnikov*, D1—22, Moskwa.
- Szymański W.
1973 *Słowiańszczyzna Wschodnia*, Wrocław
- Vjaz'mitina M.I.
1972 *Zolotobalkovskij mogil'nik*, Kiev.
- Węgrzynowicz T.
1982 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa.

Jacek Rogatko

Astragale aus den Gräbern der Masłomęcz-Gruppe

Zusammenfassung

Eine der interessantesten Fundkategorien, welche im Laufe der Ausgrabungsarbeiten auf einem eponimischen Gräberfeld der Masłomęcz-Gruppe — Masłomęcz, Fundstelle 15 — sind sog. Astragale. Diese Bezeichnung tragen bestimmte Tierknochen von einer charakteristischen Form, welche aus den Sprungbeinen der Säugetiere, am häufigsten der Wiederkäuer stammen.

Die Astragale wurden in zwei menschlichen, in die jüngere römische Kaiserzeit datierten Skelettgräbern entdeckt. Das Knöchelchen aus dem Grab 200 war im zentralen Teil durchgebohrt (Abb. 1a), Astragal aus dem Grab 287 trug keine Bearbeitungsspuren.

Die Analyse von vielen Angaben beweist, daß im Mittelalter mit den Sprungbeinen gespielt wurde. Das wird durch Funde aus den breiten Gebieten Eurasiens bestätigt.

Die Sprungbeine traten am zahlreichsten auf den Gräberfeldern (insbesondere in der Kindergräbern) von den antiken Städten am Schwarzen Meer, wie auch der skyt-

hischen und der sarmatischen Kultur. Große Astragalmengen werden in der Waldsteppen- und Steppenzonen Sibiriens in der ersten Hälfte des I. Jahrtausends u.z. registriert.

Gespielt wurde mit „rohen“ und mit speziell verarbeiteten Knöcheln. Die letzteren wurden geschliffen, mit Blei und Bronzeblech belastet, durchgebohrt, die einzelnen Seiten mit Rillen, mit konzentrischen Kreisen und mit Randkerben gekennzeichnet (Abb. 3, 6, 8—9).

Nicht alle Funde sind jedoch mit der Unterhaltung allein zu verbinden. Bekannt ist, daß im altertümlichen Griechenland und seinen Siedelländern die Sprungbeine für Wahrsagung benutzt wurden. Die Hellenen (und andere Völker?) glaubten an der apothropeischen Macht der Astragale — sie sollten den bösen Blick entzaubern und galten gleichzeitig als Glückssymbol. In den Städten wurden miniaturhafte Nachahmungen von Astragalen getragen — aus Stein oder Metall gemacht (Abb. 4b). Als

Анхänger dientен ауч „originelle“, entsprechend bearbeitete Knochen von kleinen Wiederkäuern — das betraf insbesondere die Gebiete des durch skythisch-sarmatische Kulturen und die Czerniachow-Kultur umgefaßten Barbaricum (Abb. 1b, 7).

Die obigen Informationen ermöglichen es, den Versuch der Funktionsbestimmung der Exemplare aus Maślomęcz, Fundstelle 15, zu wagen.

Das Knöchelchen ohne Verarbeitungsspuren wurde im Kindergrab (Grab 287) freigelegt. Es scheint logisch zu sein, daß es ein Spielzeug, Element des Kinderspiels war.

Der durchgebohrte Astragal lag samt einem Weibskelett (Grab 200), was auf seine Amulett-Anhänger-Funktion hinzuweisen scheint. Diese Hypothese wurde durch

die Anwesenheit im Grabinventar von anderen Anhänger tierischer Herkunft wie Hirschhornrose und Wildschwein-hauer wahrscheinlicher gemacht.

Unklar ist noch die Genese der Astragalerscheinung in Kotlina Hrubieszowska. Ohne Zweifel ist des Exemplar aus dem Grab 200 mit dem sarmatischen Kulturkreis verknüpft, was von dem Grabinventar allein bewiesen wird. Es ist bezeichnend, daß in der Nachbarkultur — Czerniachow die Sprungbeine (einzelne durchgebohrte wie auch unbearbeitete Komplexe davon) den Bestandteil des Grabinventars in den Gräbern vom sarmatischen Ausstattungstyp bildeten bzw. auf den Gräberfeldern auftraten, wo bedeutende Einflüsse der Nomaden dokumentiert wurden (Abb. 2, Zusammenstellung).

Яцек Рогатко

Астрагалы из погребений масламенчской группы

Резюме

Одной из интересных категорий памятников, полученных в ходе раскопочных исследований, проводимых на эпонимичном могильнике масломенской группы — Масломенч, стоянка 15 — являются так называемые астрагалы. Этим названием определяют характерные по форме кости зверей, происходящие из задних конечностей млекопитающих, чаще всего жвачных. Астрагалы были открыты в двух скелетных человеческих погребениях, датированных ранним римским периодом. Косточка из погребения 200 была просверлена насквозь и центральной части (рис. 1а); астрагал из погребения 287 не имел следов обработки.

Анализ многих данных доказывает, что кости употреблялись в древность главным образом для различных игр. Повсеместность игр с астрагалами подтверждают находки с весьма обширных территорий Евразии.

Кости встречались особенно часто на могильниках (главным образом в погребениях детей) античных городов южного Причерноморья, а также скифской и сарматской культур. Значительное количество астрагалов отмечается в лесостепной и степной зонах Сибири I пол. I тысячелетия н.э.

Для игр применяли „сырые“ и специально обработанные кости — последние шлифовали, нагружали свинцом и бронзовыми плитками, просверливали, отдельные стороны клеймили при помощи пытых углублений, центробежных колёсиков зарубков, резаных по краям (рис. 3, 6, 8—9).

Не все находки можно связывать только лишь с развлечением. Понятно, что в античной Греции и её колониях кости применяли для гадания. Эллины (и другие народы?) верили в апотропеическую силу ас-

рагалов — они должны предотвращать сглаз, были одновременно символом успеха. В греческих городах-колониях носили миниатюрные имитации костей, сделанные из камня или металла (рис. 4а). Подобные предметы происходят из скифских и сарматских погребений (рис. 4б). Как подвески служили также „оригинальные“, соответственным образом препарированные кости мелких жвачных — это касается особенно территории занятой варварами скифо-сарматской и черняховской культурам (рис. 1 б, 7).

Располагая представленной информацией, можно соблазниться на попытку определения функций экземпляров из Масломенча, тер. 15.

Кость без следов обработки найдено в погребении ребёнка (погребение 287). Кажется логичным, что это была угрушка, элемент детской игры.

Просверленный астрагал залегал вместе со скелетом женщины (погребение 200), что указывало бы на его функцию амулета — подвески. Эта гипотеза является более вероятной вследствие присутствия в погребальном оснащении других подвесок животного происхождения — рога оленя и клыка кабана.

Неясным ещё является генезис возникновения астрагалов в Хрубешовской Котловине. Несомненно, экземпляр из погребения 200 связан с сарматским культурным кругом, что доказывает сам инвентарь погребения. Характерно, что в соседней черняховской культуре астрагалы (отдельные просверленные и их необработанные составы) были элементами погребений сарматского типа или выступали на могильниках, на которых доказано значительное влияние кочевников (рис. 2, свод).